

Polis Issa

I. STELA HELENSKE DEMOKRACIJE

Mrtvilo je dolina na zapadu grada Visa koja se blago spušta prema moru, uz ostatke starog grada. Stanovnici otoka tako su je vijekovima nazivali, jer je po predanju ona nekoć bila puna tajanstvenih grobova. No tek negdje iz XV.st., kada je Cyriacus Anconitanus posjetio Vis, datiraju prve vijesti o arheološkim ostacima antičkog grada Isse. Potom, godine 1704, o njemu piše franjevac Johanes Fefella Šibenčanin, a onda Višanin Antun Matijašević–Caramaneo, te Alberto Fortis u svojem *Putovanju po Dalmaciji*. No kao arheolog, tek se Šime Ljubić prvi znanstvenije pozabavio ostacima ovog provincijskog helenskog gradića. Sredinom prošlog stoljeća slijedit će ga mnogi domaći i strani kolekcionari, prisvajajući relikvije s isejske nekropole.

Otkuda tako iznenadno zanimanje za ostatke koji su za stanovništvo stoljećima imali poganski i, iznad svega, neobjašnjivi karakter? Svakako otuda što su ta početna, privatna iskapanja i prisvajanja iznijela na vidjelo činjenicu da keramički predmeti, kovani novci, i skeleti, te nadgrobne ploče i ostaci monumentalnije arhitekture bez sumnje pripadaju grčkom polisu Issa, koji je gotovo četiri stoljeća samostalno postojao na otoku Visu. Čak i onda kada je dolaskom Gaja Julija Cezara na vlast polis izgubio svoju samostalnost, grad nije prestao bivati grčkim.

Takav oblik povijesnog kontinuiteta zadužuje nas još i danas. Naime, dug našeg doba prema grčkoj civilizaciji još uvijek je nemoguće vratiti. Od Grka potječu kategorije mišljenja kojima se služimo, dugujemo im opću suštinu naših sveukupnih intelektualnih oruđa i etička načela koja obilježavaju naše društveno biće u cjelini. Sve što se tiče grčke civilizacije u najraznovrsnijim oblicima tiče se posredno ili neposredno i nas samih.

Tako se i događa da od povijesti stvaramo uljepšanu prošlost. No na sreću tu je arheologija. Ona pruža dokaze koji se ne mogu dotjerivati. Kao i na svim helenskim iskopištima, tako i ovdje na Visu. Relikvije s Mrtvila vraćaju nas natrag u vijekove, a otvoreni grob govori nam ponekad više od pisanih izvora.

Na Mrtvilo se susrećemo s grobovima za nas nepoznatih pokojnika, pošto je barem zasad nemoguće sa sigurnošću povezati neku od ovih nadgrobni ploča s grobovima koji se istražuju ili su već iskopani. Tijekom dugih vijekova stele ili nadgrobni spomenici srušeni su sa svoga postolja na prednjoj osnovici groba i onda vremenom porazbacane, većim dijelom slomljene i pokrivene zemljom. Pokušavalo se dovesti u vezu neke od stela, poput onih u Arheološkom muzeju u Splitu i muzeju u Visu, s određenim grobovima, bilo na osnovi jednakog broja pokojnika upisanih na spomeniku i onih otkopanih u pojedinom grobu, bilo uspoređivanjem građevinske baze i arhitekture grobova i nadgrobni spomenika. Ipak, kako već rekosmo, rezultati su daleko od toga da bi bili potpuno vjerodostojni. No to nikako ne znači da stele za nas ne predstavljaju dokumente od osobite važnosti. Na nadgrobniacima su urezana imena pokojnika; i premda ne znamo gdje su sahranjeni, kameni uklesi govore o njihovu postojanju. Kao što nas ostaci iz otvorenog groba vraćaju vremenu kojem pripadaju, tako i nadgrobni spomenici, više no škrti podacima o čovjeku koji je nekoć živio, obiluju za nas značajnim indikatorima, spremnim da nas dovedu u vezu s jednim od najiznenađujućih dijelova povijesti naših krajeva i našeg kulturnog izvorišta. Isejske nadgrobne ploče

uključuju nas tako u kulturnu baštinu starih Helena, kojoj naša sveukupna civilizacija duguje svoje porijeklo.

Ali, pitanje koje nas u ovom trenutku zanima više od ovako uopćenih konstatacija jest upravo zagonetka koja je neodvojiva od stela s nekropole polisa Isse. Imena na njima su nesumnjivo grčka! Kakvu su dakle i kojem tipu grčke zajednice mogli pripadati Klempor sin Filesijev, Nikaso kći Pamfilova, Dionizije sin Trasimahov ili pak isejski junak, ratnik Kalija? Pitanje, kao i početak odgovora, uklesano je u nadgrobnjacima s Mrtvila.

Ova velika stela, sada u Arheološkom muzeju u Splitu, pronađena je na Visu još 1854. u jeku sakupljačke pasije i iznenadnog zanimanja za isejske starine. Jedna od najljepših i najbogatijih stela prikazuje *naiskos* s vratima. Dva kanelirana, žljebasta stupa sa strane kao da nose zabat koji je nekad imao tri akroterija. Ispod toga se nalazi arhitrav s dva imena: *Dionysios Trasymabu*, *Teimasion Dionysiou*. Prvo ime, *Dionysios*, ime je pokojnika, a drugo je patronim, odnosno ime njegova oca. U prvom redu, dakle, spominje se neki Dionizije sin Trasimahov, a u drugom Teimasion sin već spomenutog Dionizija, odnosno unuk Trasimahov. Slijedi još osam imena...

Koliko je poznato, u grčkom svijetu običaj pokapanja u obiteljske grobnice nije bio baš osobito raširen, te ovaj običaj možemo smatrati isejskim, budući da je genealoško nizanje čak do tri generacije vidljivo na većini nadgrobnjaka iz Isse. U radu o iskapanju grčkih grobova na Mrtvilu arheolozi Cambi, Kirigin i Marin ovaj uzus, tako čest na viškim stelama, dovode u vezu s ilirskim željeznodobnim obiteljskim grobnicama, običaj koji su očito prihvatili i isejski Grci, građani polisa Isse. Dakle, prvi je odgovor koji daje ova velika stela da je otok Vis prije dolaska grčkih kolonista bio već nastanjen, i to Ilirima. Grci su se u svojoj maloj odiseji Jadranom susreli sa starosjediocima koji su prebivali na mjestu buduće kolonije.

Koga su to zatekli? Odakle su došli?

Pišući o velikoj steli prof. Mladen Nikolanci je opazio da žljebasti stupovi s kapitelima, koji podsjećaju na eolske, nemaju nikakve funkcije u odnosu prema vijencu odozgo, jer ga ne nose. Oni, naime, strše u zrak ispred vijenca. Takva gradnja, nasuprot matičnoj, grčkoj, odlika je južnoitalske male arhitekture. Premda to nije presudan dokaz o vezama Isse i južnoitalske Velike Grčke, ova stela nas posrednim putem navodi na pomisao o porijeklu grčke kolonije na otoku Visu. Priča o kamenom nadgrobnjaku porodice provincijalca Dionizija tako premašuje svoje materijalno svjedočenje. Tragovi groba s Mrtvila i velike stele iz Muzeja vode na antičku Siciliju. Doba: konac V. i početak IV. st. pr.n.ere. Mjesto zbiljanja: grčki grad Sirakuza. Glavni junak: osoba s istim imenom poput Isejca sa stele, u povijesti poznata kao tiranin Dionizije Stariji!

Osnivanje Isse od strane Sirakušana pripada drugoj, neokolonizatorskoj etapi grčke kolonizacije Jadrana koja se odvija početkom IV. st. pr.n.ere. Arhajske fazi pripisuje se osnivanje prvih naseobina još u VI. st., u prvom redu kolonije koju su Knidani osnovali na Korčuli, te parske Anchile, koja je vjerojatno prethodila utemeljenju hvarskog Farosa. No ni da Vis nije bio isključen iz pravaca kojima su plovili prvi grčki trgovci, svjedoči i mala glava od vapnenca koja svojim bademastim očima i napregnutim osmijehom asocira na stilske značajke arhajike. U produkciju sredine I. milenija pr.n.ere možemo smjestiti i korintsku posudicu ispupčena trbuha s figurama zvijeri, pronađenu u Saloni, gradu gdje je postojala vjerska zajednica na kopnu. Uz ove pjegaste bombile teško se upustiti u nagađanja i pretpostavke o nekoj starijoj, arhajskej trgovačkoj postaji na Visu, koja bi prethodila polisu Issa. Za nas su mnogo značajnije okolnosti pod kojima se ovaj kasniji događaj osnivanja odigrao. Pa ipak, zahvaljujući nalazima, koje arheologija stalno dopunjava i proširuje, morali smo se dotaknuti i arhajskog perioda, složenog razdoblja grčke povijesti iz kojeg je klasično helenstvo već krenulo u svoje završno oblikovanje.

Da bi smo kasnije mogli bolje pratiti zbivanja u perifernom dijelu grčkog svijeta, u malom centru kakav je bio polis Issa, neophodno je da opširnije obrazložimo velike promjene koje su prethodile njenu osnivanju.

U Heladi, matici grčkog svijeta, bliži se koncem V. stoljeća svršetak velikog sukoba dva najmoćnija grada, Atene i Sparte. Rat koji je započeo 431. pr. n. e., trajao je dvadesetisjedam godina i završio porazom Atene. Prethodne je godine spartanski vojskovođa Lisandar, koristeći se ratnim lukavstvom, iznenadio atensku mornaricu u sidrištu kraj Hersonesa i potpuno je uništio. Bio je to presudan poraz! Pirej, atenska luka našao se pod opsadom, sve dok se nije predao u travnju 404. pr. n. e. Ubrzo zatim, uz zvuke frula, srušeni su Dugi bedemi koji su povezivali Pirej i Atenu. Izgledalo je da je grčki svijet ušao u razdoblje mira...

No baš nekako u to doba helenstvo na Siciliji suočilo se s novim nadiranjem tada najveće sile zapadnog Mediterana: Kartage. Odmah nakon zauzeća Selinunta i Himere 408. pr. n. e., dokopale su se punske jedinice Agrigenta, osvojile Gelu i zaprijetile jednom od najvažnijih sicilskih gradova: Sirakuzi! U tim beznadnim prilikama nametne se Sirakuzi mlad i odlučan dvadesetpetogodišnji oficir Dionizije, koji je, pošto je izabran za stratega – vojnog zapovjednika, uspostavio tiraniju, poubijavši sve svoje protivnike. Pošto je kuga poharala logor Kartažana, bijahu prisiljeni na sporazum. Dionizije to iskoristi, te proširi utvrđenja oko Sirakuze u tolikoj mjeri da je od nje uskoro učinio najveći grad grčkog svijeta. Okupio je mnogobrojnu vojsku najamnika, grčkih i barbar-skih, izgradio dovoljno ratnih sprava i brodova. Šest je godina vodio rat s Kartagom, istovremeno učvršćujući svoju vlast u Sirakuzi, te je nakon rata, u kojem je postigao sjajne uspjehe ali i trpio gubitke, 397. pr. n. e. konačno smanjio uticaj Kartažana, premda ih nikada nije uspio u potpunosti izbaciti sa Sicilije.

Ovi pothvati i uspjesi donjeli su Dioniziju Starijem velik ugled. Sve do svoje smrti, 367. pr. n. e., bio je nesumnjivo najslavniji među Grcima suvremenicima. Imao je sposobnosti da stvori veliku državu u kojoj su Grci svakog porijekla, sikulski i italski barbari, vojnici po pozivu i lutajući trgovci, najveći grčki mislioci i umjetnici, živjeli jedni pokraj drugih pod njegovom ličnom vlašću. Istovremeno je od Sirakuze stvorio veliko tržište Zapada. Njegova je mornarica gospodarila Tirenskim i Jonskim morem. Omogućila je sirakuškim trgovcima i kolonistima da prodru duboko u Jadran. Oni su uspostavili svoje kolonije i tržišta u Adriji na ušću rijeke Po, osnovali Numanu i Ankon na središnjem dijelu zapadne obale Jadrana i konačno Issu, na otoku Visu, tako značajnom za kontrolu svih pomorskih puteva kroz Jadransko more.

Dionizije je bio tipični grčki tiranin čija je moć počivala na sili. Pa ipak, sjaj njegova dvora, pažnja koju je posvećivao književnosti, privlačnost njegove izuzetne ličnosti, sve je to pobuđivalo pažnju njegovih suvremenika. Platona je privukao da bude učiteljem njegovu sinu, Aristip mu je dolazio u posjete. Istini za volju, ni jedan ni drugi nisu se usrećili tim poznanstvom. Ali Grci su i dalje maštali da bi ih on mogao ujediniti protiv vječno prisutne perzijske opasnosti. Atenjani mu pred samu smrt dadoše građansko pravo i pobjedu na dramskom takmičenju o Dionizijama 367. pr. n. e. To mu je polaskalo više od ratnih uspjeha. Umro je iste godine kao najslavniji Grk svog doba! No u rodnoj Sirakuzi i njenim kolonijama, poput Isse, ostavio je primjer tiranske vlasti koja se nije mogla zaboraviti. Ubuduće njegovi sljedbenici u antičkom svijetu neće biti usamljeni.

Velika nas je stela svojom arhitekturom posredno uputila na osnivanje grčke kolonije Isse. Imajući u rukama najjaču mornaricu grčkog svijeta, Dionizije je, po mišljenju prof. Grge Novaka, upravo trebao ovakav položaj i ovakvu luku. Zaštićena sa svih strana, viška je luka mogla po svakom vremenu primiti velik broj sirakuških trijera, brodova sa tri reda vesala, koji su čuvali Dionizijevu vlast i posjed na našem moru. S visokog Huma

dominira pogled na cijeli otok, pa i dalje na more, otuda se moglo nadgledati kretanje svih lađa, trgovačkih i prijateljskih, pa i gusarskih ilirskih brodica. I tu se ponovo susrećemo s prvom uočenom značajkom velike stele. Dakle i s prvim pitanjem! Koga su grčki kolonisti zatekli na Visu?

Već smo spomenuli mišljenje da su običaj grupnog obiteljskog sahranjivanja isejski Grci vjerojatno preuzeli od lokalnog ilirskog stanovništva. Da je ono nastavalo otok Vis i oko 397. pr.n.ere., kada se smatra da je osnovana grčka kolonija, govori i legenda na koju nas direktno upućuje i četvrtasti blok iz domaće vapnenca nekoć u predvorju palače viške obitelji Dojmi. Natpis je loše sačuvan, no u tragovima četrijju redaka ističu se dvije riječi koje možemo pročitati: — IONIOY NESON, u akuzativnom obliku; značilo bi to u prijevodu sa starogrčkog: JONIJEV OTOK. Čini se da je ulomak bio sastavljen u stihovima, te da su Grci jezikom poezije tako nazivali svoje novo prebivalište. Nažalost, ostatak teksta je nečitljiv, što nikako ne umanjuje značenje poetskog naziva otoka. Štoviše takva sitna pjesnička crtica daje porijeklu grčke naseobine pomalo tajnoviti karakter, što po nama najbolje odgovara legendi o predhelenskom vladaru Visa. Poezija i predanje, neraskidivo vezani u grčkom biću, tako su u ovom provincijskom gradiću, u samom osvitlu svog nastanka, uspjeli budućnosti ostaviti nesumnjiv dokaz vlastite vitalnosti.

Povjesničar Teopomp »tvrdi da je Jonsko more dobilo ime po nekom čovjeku rodnom iz Isse, koji je nekoć vladao ovim krajevima.« Uz to je i zabilježio »da je taj Jonije bio rodnom Ilir«. I premda je vjerojatnije, kako je pisao prof. Novak, »da je Jonsko more dobilo ime po Jonskim otocima, nema sumnje da je postojao neki Jonije i da je vladao otokom Visom«. Teopomp je rođen 380. a umro je 305. pr.n.ere, dakle u istom stoljeću kada su sirakuški kolonisti osnovali Issu, te je bez sumnje dobro poznao ondašnje prilike u grčkom svijetu i Jadranskom moru. Prema tome, Jonije je mogao živjeti u V.st. ili ranije, a kasniji isejski natpis potvrđuje da je ilirska vlast pod legendarnim Jonijem sezala od Isse u eliptičnim pravcima prema jugoistoku, te da je on od Grka bio priznat, što više štovano kao heroj.

Preplitanje dviju kultura, došnjačke grčke i one Ilira starosjedilaca, kako nam potvrđuju velika stela i četvrtasti blok od vapnenca, od kojih je ona helenska bila nadmoćnija, uvjetovale su mirno osnivanje sirakuške kolonije na nekad ilirskom otoku. Grci nisu s Visa nipošto izbacili njegove dotadašnje stanovnike. Naselili su se ovdje na Gradini, opasali je zidinama i sa starosjediocima uspostavili trgovačke i susjedske veze. Ruševine zidina potvrđuju kako su Grci osigurali mir na svom posjedu, a mnoga imena ilirskog porijekla na isejskim stelama i zapisima, govore o integraciji ilirske kulture u dominantnu grčku. Pjesnički naziv Jonijev otok i isejski novci, o kojima će kasnije biti govora, sačuvali su uspomenu na predgrčkog vladara koji je među Grcima, nikad sitim domaćih i stranih heroja, uskoro poprimio značajke legendarnog bića. Da takvo heroiziranje nije uvijek bez posljedica, osjetit će isejski kolonisti već u najskorijoj budućnosti. No tada će i priča o Joniju, poprimiti sasvim opipljiv karakter.

»IZ GRADA ISPLOVI OVOG ŠTO HRABROSTI TVOJE JE ŽELJAN,
NA ILIRSKI NASRNU BROD, ZATEČE PRITOM TE SMRT,
A HARMO, MILO DIJETE TVOJE SIROČE SAD JE.
JUNAČKI KALIJO, ČIN HRABROSTI TAKVE NE PAMTIMO MI.«

Tako u slobodnom prijevodu glasi vjerojatno najstariji pisani spomenik u našoj zemlji, pronađen u Issi početkom stoljeća. Premda su Isejci kao i Sirakužani, s obzirom na svoju maticu Korint, pripadali dorskom govornom području, narječju kojim se govorilo u Sparti, metrički natpis posvećen isejskom junaku Kaliji, ispjevan je jonskim narječjem, centar kojeg je bila Atena, koljevka klasične helenske književnosti. Kolik je bio uticaj

Atene na književnom planu, govori i činjenica da je u IV. stoljeću pr.n.e., pa i nešto ranije, jonsko narječje bilo prihvaćeno kao službeni jezik književne elegancije tog doba.

Nas svakako uzbuđuje činjenica da je najstariji natpis ujedno i najpismeniji. Budući da ga arheolozi datiraju negdje u prve decenije IV. stoljeća pr.n.e., dakle netom nakon osnivanja Isse, možemo samo nagađati kako je stanovništvo pridošlo iz Sirakuze, koju je častohlepni Dionizije ovjenčao slavom kulturnog centra, još uvijek zadržalo uspomenu na kulturne tekovine grada-matrice. Bilo da je zahvalnicu poginulom ratniku, svakako po nalogu grada, pisao neki lokalni *grammateus*-pisar (zvanje koje je u Issi bilo osobito cijenjeno, kako ćemo vidjeti na jednom kasnijem natpisu), bilo da je ta pjesnička tvorevina djelo nekog putujućeg profesionalnog poete koji su lutali grčkim gradovima, memorijalna stela junaku Kaliji dokument je na koji ćemo se vraćati nekoliko puta. U ovom povijesnom pregledu isejskog polisa nas prvenstveno zanimaju okolnosti pod kojima je herojski poginuo ovaj grčki ratnik.

Kako je zapisao Diodor, odmah nakon osnivanja Isse Dionizije Stariji pomogne jonskim Paranima, stanovnicima otoka Para u Kikladima, da osnuju svoju koloniju Faros na mjestu današnjeg Starog Grada na Hvaru. No ubrzo dođe do razmirica sa starosjediocima Ilirima, kojih je na ovom otoku bilo u većem broju no na Visu. Kad se udaljiše Dionizijeve snage, pozvaše hvarski Iliri u pomoć susjede s kopna već 384. pr.n.e. Ovi doploviše u velikom broju, na oko 10.000 ladica, zatim napadoše koloniste, mnoge poubijaše i započnu s opsadom Farosa. Napadnuti odmah obavijestiše Dionizijeva eparha u Issi, te ovaj uputi svoje trijere koje bez velikih napora savladaše Ilire, od kojih po Diodoru pogine 5.000, a 2.000 bilo ih je zarobljeno. Pošto natpis o Kalijinoj pogibiji datira upravo iz tog razdoblja, moguće je da je on sudjelovao u tom prvom sukobu s Ilirima. No ne smijemo smetnuti s uma da je u tim burnim vremenima gusarenje bilo stalno prisutna prijetnja na Jadranu, te da je Kalija mogao poginuti i u sukobu isejske trireme s gusarskim brodom koji je ometao plovidbu trgovačkih lađa iz njegova grada. Bilo kako bilo, zapis o pogibiji ratnika Kalije govori s kakvim su se sve teškoćama susretali grčki kolonisti u samom početku osnivanja svojih polisa. U okvirima u kojim je rat bio stalno prisuta u grčkom svijetu, od njegova nastanka do propasti, a smrt za domovinu najveća čast, i Kalijina stela daje skromni doprinos helenskom poimanju dužnosti prema gradu i *polemosa* — »svetog« rata. Stoga se valjda na ploči, ispod zadnjeg retka, nalazi uska duboka rupa, nedvojbeno mjesto za klin o koji se vješao vijenac. A iznad nje pjesnička zahvalnica grada koji će se uskoro opet susresti s oživotvorenjem legende o Iliru Joniju.

Odmah po smrti Dionizija Starijeg 367. pr.n.e., raspada se njegovo gospodstvo. Sin njegov Dionizije Mladi nije imao sposobnosti svog oca, i Sirakuza utonu u period unutrašnjih sukoba koji su slomili njenu moć, kako na Siciliji tako i u kolonijama. Nekako iz tog doba, kada je Issa bila na pragu svoje samostalnosti, a njen se polis uvrstio među mnoge druge nezavisne grčke gradove državnice, stižu nam vijesti o neočekivanu obratu.

Na najstarijim emisijama brončanih novaca iz Isse, nedvojbeno kovanih u samom gradu, pojavljuje se iznenada lik golobradog heroja, s natpisom tako značajnim za isejsku povijest. Iznad njegove glave ističu se utisnuta slova IONIO, genitivni oblik imena legendarnog junaka JONIJA. S druge strane, na reversu opažamo dupina.

Odmah zatim — još jedan novčić! Ovoga puta s profilom starijeg bradatog muškarca, sa još uvijek zapanjujućim imenom pri rubu, a na stražnjoj strani — lavlja glava, simbol neosporne moći. Čini se da je iz prošlosti uskrsnuo legendarni ilirski heroj, dobro poznat grčkom svijetu već nekoliko stoljeća. Što je još čudnije, ti isti novci su u domaćim kovnicama doživjeli prekivanje, što asocira iznenadnu promjenu vlasti. Isejci

su se izgleda na samom pragu svoje samostalnosti, ne uspjevši zaboraviti Dionizija, susreli s novim vlastodršcem, koji osim tog nije bio Grk; za to vrijeme znak najtežeg oblika potčinjavanja stranom autoritetu, gotovo bez presedana u helenskom svijetu IV. stoljeća pr.n.e. Otkrivanje tako pogubne činjenice za polis Issu dugujemo dr. Duji Rendiću–Miočeviću.

»NEKA JE SA SREĆOM! ZA VRIJEME KADA JE HIJEROMNAMON BIO PRAKSIDAM... UGOVOR KOJI NAČINIŠE ISEJSKI (kolon–*ili* log–) –ISTI S PILOM I NJEGOVI SINOM DAZOM. OVO ONI UGOVORIŠE, A (narodna skupština) JE DONIJELA ODLUKU: ONI KOJI SU PRVI DOŠLI I OBZIDALI GRAD NEKA UNUTAR GRADSKIH BEDEMA UZMU PO REDU IZDVOJENO ZEMLJIŠTE ZA GRADNJU KUĆE, A OD IZABRANE ZEMLJE IZVAN GRADSKIH BEDEMA SVAKI PO TRI PELETERA KAO PRVI ŽDRIJEB, OD OSTALE PAK ZEMLJE ODREĐENE DJELOVE. NEKA SE ZAPIŠE ŠTO JE TKO DOBIO. JEDAN I POL PELETER NEKA BUDE U STALNOM VLASNIŠTVU NJIHOVU I NJIHOVIH POTO-MAKA. NASELJENICI KOJI POSLIJE DOĐU NEKA OD NERAZDIJELJENE ZEMLJE UZMU ČETIRI I POL PELETERA – NEKA SE PREDSTAVNICI VLASTI ZAKUNU DA NEĆE PONOVO DIJELITI NITI GRAD NITI ZEMLJU. AKO NETKO PREDLOŽI PROTIVNO I AKO NETKO BUDE ZA TO GLASAO, NEKA BUDE NEČASTAN, A IMOVINA NEKA MU POSTANE SVOJINOM GRADA. ONAJ KOJI TAKVA UBIJE NEKA BUDE BEZ KAZNE. OVI SU ZAUZELI ZEMLJU I OBZIDALI GRAD ...« (slijedi popis naseljenika razdijeljen u tri dorske file).

Lumbardski zapis koji sadržava zaključak nekog isejskog foruma, vjerojatno narodne skupštine, nazvan zbog toga Lumbardska psefizma, najiscrpniji je pisani dokument koji su nam u nasljeđe ostavili jadranski Grci, po mnogočem jedinstven u svijetu. Po prof. Duje Rendiću–Miočeviću datira negdje iz sredine III. st. stare ere i odnosi se na povijesni događaj osnivanja isejske kolonije na otoku Korčuli, na nekom položaju blizu današnje Lumbarde. Iz popisa naseljenika koji su podijeljeni prema trima dorskim filama – plemenima koja označuju etničko ili plemensko porijeklo iz nekadašnje podjele grčkih naroda prije dolaska u egejski bazen, od kojih je pleme Dorana bilo sastavljeno od tri potplemena s tradicionalnim imenima *Dymanes* – Dimani, *Hyleis* – Hili, *Pamphyloi* – Pamfili – iz toga proizlazi da je najmanje 200 porodica isejskih kolonista, sve u svemu njih oko 600, došlo da osnuje novo naselje–koloniju. Narodna skupština donijela je zaključak o ugovoru s ilirskim plemenskim prvacima s Korčule Pilom i Dazom o uvjetima osnivanja kolonije.

Taj ugovor ima za nas mnogostruko značenje. Prije svega on potvrđuje da je odmah nakon smrti tiranina Jonija Issa postala pravi samostalni polis, koji se kroz čitavo stoljeće svog mirnog postojanja toliko razvio u ekonomskom i trgovačkom smislu da čak osniva vlastite kolonije.

Mramorna baza ugrađena u dvorištu benediktinskog samostana u Trogiru otkriva natpis koji u prijevodu glasi: »ZA VRIJEME KADA JE HIJEROMNAMON (ili vrhovni svećenik) BIO EUAREJ SIN TIMASIONOV, A DUŽNOST LOGISTA (visokih službenika narodne skupštine) VRŠILI DAFNEJ, OLTION, SALAS, THARSINONT I LISIJA, I KADA JE GRAMATEUS (pisar) BIO ARISTOFAN ...«

Natpis je mladi od psefizme i nesumnjivo je isejskog porijekla, pošto oni nakon osnivanja naseobine u Lumbardi osnivaju svoje kolonije u Tragurionu – Trogiru, i Epetitionu – Stobreču, južno od Splita. Iz Salone nam dolazi ukles koji govori o postojanju zajednice viških Grka. Profilirani natpis koji se tek djelomično sačuvao u prva tri retka govori: »ZA VRIJEME KADA JE HIJEROMNAMON BIO AGATON SIN DIONIZIJEV I KADA JE SVEĆENICA BILA DAMATRIJA ...«

Dakle, polis Issa već tokom III. st. pr.n.e. osniva kolonije, kuje svoje novce, proizvodi keramiku, izvozi vino i voće. Nakon emancipacije od Sirakuze i smrti tajanstvenog autokrate Jonija Grci u relativno kratkom razdoblju od jednog stoljeća, u ovom provincijskom gradiću, daleko od glavnih tokova svjetskih zbivanja, pokazuju pun vitalitet vlastita bića i državnog ustrojstva.

Sama Grčka tijekom je IV. i III. st. pr.n.e., doživjevi uspon i vlast Filipa II Makedonskog, poražena kod Heroneje; doživjela je i pohode njegova sina Aleksandra, stvaranje velikog kozmopolitskog imperija; prešla je u novo razdoblje koje je u potpunosti razbilo snagu klasične Helade. Dok novo doba, helenizam, mijenja političke i intelektualne relacije starog svijeta, na susjednom italskom kopnu stvara se nova sila — latinski Rim. Njegova moć sve više pritišće maticu Sirakuzu, a Issa čini se mirno trguje s Ilirima, još uvijek podijeljenim i nesposobnim da se u državnom, a iznad svega civilizacijskom, smislu nametnu helenskim provincijalcima na Jadranu.

Lumbaradska psefizma, kao i drugi spomenuti natpisi, dokumenti su o usponu jednog malog otočkog polisa — grada državnice koji je iz početnih teškoća znao izvući zaključke i tako ostvariti vlastiti probitak. Iako je more, šireći se sa svih strana, okruživalo njihov otok olakšavajući razmjenu sa svijetom, razmjena se odvijala po cijenu velikih napora i žrtava. Issa je mogla izvoziti samo preradevine proizvedene složenim postupkom: vino, keramiku, možda predmete od metala, dok su joj nedostajale najbitnije sirovine, ponajviše žito. Grčki su kolonisti u svom prividnom provincijskom drijemežu bili prisiljeni da rade, da budu umni — imperativ tako blizak helenstvu u cjelini, te da se šire, ako nisu željeli ubrzo i naglo propasti. Koliko je to bilo neophodno, pokazat će već najskorija iskušenja!

Ime Klempor vrlo je rijetko u grčkom svijetu. Jednog liječnika Klempora spominje Plinije Stariji, a drugi je Klempor bio Atenjanin iz III. st. pr.n.e. Nasuprot njima, isejski su nam spomenici ostavili uspomenu na pet Klempora, koji su odreda bili građani ovog otočkog polisa. Štoviše, prvim i zadnjim Klemporom uokviruju se najdramatičniji događaji iz povijesti Isse kao samostalnog grada državnice. Oni na neki način omeđuju trenutke njena najvećeg procvata, sve do konačnog gubitka samostalnosti i potpadanja pod rimskog imperijalnog orla. Generacije su tako isejskih Klempora za nas postale sinonimom povijesti jednog polisa.

Od polovice III. st. pr.n.e. na našoj obali Jadrana događaju se goleme promjene. Naslijedivši svog muža Agrona, na prijestolje ujedinjenog ilirskog plemena Ardijejaca zasjedne njegova žena Teuta. Nova država, predvođena ambicioznim vladarom, nastavila je politiku svog prethodnika koji je već osvojio grčki Faros i napao Issu. Faros je pao, no Issa se brani. Tada Teuta krene na jug i napadne Apoloniju — kod današnje Valone, Epidam — Drač i Korkiru — Krf. Zakoračivši tako u Jonsko more, piše Grga Novak, Iliri stadoše ugrožavati interese Rima, koji je već bio nepovratno upleten u događaje na Jadranu i Jonskom moru. Kako se napadnutim grčkim gradovima priključila i Issa, moleći pomoć od Rima, senat shvati da je kucnuo odlučujući trenutak za obračun s Teutom. Gusarenje njenih podanika, napadi na italske lade, pa i one grčke, bili su povod za diplomatsku intervenciju Rimljana kod Teute.

I tu se susrećemo s prvim isejskim Klemporom. Po Apijanovu izvještaju o I. ilirskom ratu rimskim poslanicima Luciju i Gaju Korunkaniju, priključio se i isejski poslanik Klempor. Za nas je taj podatak od dvostruke važnosti. U prvom redu stoga što govori o živom sudjelovanju od tada Isse u svim važnijim političkim događajima na Jadranu, a potom i zbog toga što nam ime Klempor pruža mogućnosti za vrlo zanimljivo poigravanje. Iz povijesti znamo da je Teuta bila konačno savladana, a njena moć razbijena. Svoju pažnju stoga opet usmjeravamo prema isejskim stelama.

Prva je nađena na Visu 1955. i upisuje nekog Klempora kao glavu bogate obitelji. Ispod zabata koji slijede frizovi ukrašeni triglifima i metopama u natpisnom polju je uklesano osam imena, svako s patronimom, a između drugog i trećeg retka je praznina. Prvi je dakle Klempor, Filesijev sin, uz svoju ženu Lisimahu, Mnasifontovu kći, bio otac brojne obitelji. Odmah ispod njegova imena prazan je prostor, a zatim slijedi Damokleja, Pitokratova kći, po svemu sudeći žena Klemporova sina koji je izbrisan sa stele. I premda je prema natpisu Klempor imao još dva sina, Filesija i Mnasifonta, koji su dobili imena po djedovima s očeve i majčine strane, i jednu kćer, Nikaso, za nas je važnije tajanstveno iščeznuće najstarijeg Klemporova potomka. U grčkom svijetu, prema pisanju Mladena Nikolancija, takvo radiranje imena vezuje se uz osobe od izuzetna društvenog značenja, ili pak, što je još čudnije, uz neki sraman, negativan faktor koji se mogao nadovezati uz izbrisanog pokojnika. Tko zna, možda se i on zvao Klempor, pošto prenošenje očeva imena na sina nije rijetko u Grka. Takva nagadanja svakako ne znače da se želimo upuštati u spekulacije, dovodeći u vezu isejskog poslanika Teuti s Klemporovom stelom; ipak, dovoljno je zanimljivo da prvo spominjanje rijetkog imena Klempor ima svoju materijalizaciju u jednoj isejskoj steli. No kao što rekosmo, to za Issu nije bio usamljen slučaj.

Druga, posljednjih godina pronađena, stela također među ostalim imenima spominje nekog Klempora koji je bio otac pokojnika iz drugog reda uklesa i u posljednjem redu još jednog, očito sina glave obitelji, koji je dobio ime po svom djedu. Kako je stela okvirno datirana u svršetak 3. st. pr.n. ere, sigurno je da su ovi Klempori bili svjedoci još dramatičnijih događaja po njihov grad; događaja koji će Issu potpuno dovesti u vezu s rimskom republikom, a koji su neodvojivi od imena Demetrija Hvaranina i Filipa V. Makedonskog.

Obračunom s Teutom najviše se okoristio hvarski grk Demetrije, koji je za zasluge u I. ilirskom ratu dobio u posjed svoj rodni Faros i mnoge Teutine posjede na kopnu. Ovaj ambiciozni otočanin, tipični predstavnik helenističkog doba, ubrzo stade širiti svoje granice, ugrožavajući i samu Issu. Izazvan, Rim ga potuče, a grad Faros pohara, razrušivši mu zidine. Demetrije se tada skloni kod Filipa V. Makedonskog i nagovori ga na borbu protiv Rimljana koji su bili teško pogođeni Hanibalovim pohodom kroz Italiju. No kao i Teuta, i Filip je kasnije poražen od Rima u bitkama u kojima sada već sudjeluje i polis Issa kao samostalan saveznik Republike.

U ovom II. makedonskom ratu, prema pisanju Tita Livija, Issa je poslala Rimu pomoć od dvadeset ratnih lađa, koje su se priključile rimskoj floti kod Prezije u Atici. Rimljani su tada poslali Isejce da opljačkaju Karist na Eubeji, te kad se oni vratili s uspjela pohoda, cijela je flota pošla mirno u Iko.

Kao i u ratu protiv Filipa, i u ratu protiv sirijskog kralja Antioha Isejci su pomagali svoje zaštitnike brodovljem i vojnicima. Njihove pomoćne čete napale su neprijatelja na hridinama luke Fenikunt, nedaleko od grada Patare i, izdržavši opsadu zajedno s četama Smirne, dok nije stiglo pojačanje, omogućile su Rimljanima konačnu pobjedu. Zatim se Issa priključuje Rimu u sukobu s ilirskim vladarem Gentijem, te potom u ratu s Delmatima i Ardiječima, koji su pokoreni i savladani.

Dvije isejske glave, uza sve odlike i nedostatke provincijskog kiparstva, nastale su u dobu u kojem je Issa pomagala interese Rima, sigurna da će on pomagati njene. Poslije rata i poraza Ardiječaca 135. pa sve do 56. godine pr.n. ere mi o Issi ne znamo ništa. Pa ipak i ovi dosezi periferne portretne umjetnosti dovoljni su da pretpostavimo kako je mali polis opet ušao u razdoblje mira, na trenutke ne hajući za zbivanja velikog svijeta. Posljednji Klempor kojeg zatječemo u Issi nije više ratnik na strani moćnog saveznika već pregovarač koji od istog saveznika pokušava spasiti ono što se spasiti može.

»U GODINI KADA SU KONZULI BILI GNEJ LENTUL MARCELIN I LUCIJE MARCIJE FILIP, A PETOG DANA PRIJE NONA MARTOVSKIH, ODNOSNO U GODINI KADA JE HIJEROMNAMON BIO ZOPIR, MJESECA ARTEMISIJA... PAMFIL, SIN PAMFILOV, KLEMPOR, SIN TIMASIONOV I FILOKSEN SIN DIONIZIJEV, POĐOŠE U AKVILEJU K GAJU JULIJU CEZARU. GAJ FAVENIJE, SIN GAJEV IZ TRIBUSA FABIJA, GOVORIO JE O SLOBODI ISEJACA I O PRIJATELJSTVU RIMLJANA I ISEJACA...«

U sam osvit dolaska Cezara na vlast, zadnji od nama znanih isejskih Klempora ide na poklonstvo budućem diktatoru. Uzroci su poznati: sve veća infiltracija italjskih trgovaca i špekulanata u Salonu, gdje su Rimljani već osnovali svoj *conventus civium Romanorum*, skup rimskih građana, opasno zadire u trgovačke interese Grka. Predosjećajući valjda da se bliži kraj njihovoj samostalosti, oni čine posljednji napor da u Cezara izmole zaštitu svojih prava. Ishod je upisan na fragmentu za koji se smatra da je dio istog spomenika, i u njemu se Isejcima priznaje pravo da se služe svojim zakonima. Na trećem odjeljku Cezar ne želi okrnjiti interese svojih građana, te daje Rimljanima i Isejcima približno ista prava. Zapisano je: »DOBILI SU OPROST OD PLAĆANJA EMPORIJA (lučkih такси) ISEJCI I S NJIMA TRAGURANI I EPEČANI, A OD RIMLJANA JADASINCI I SALONITANCI. NAIME TRAGURANI I EPEČANI SU PREKO SIMPOLITEJE U ZAJEDNICI, PA ZAJEDNO S ISEJCIMA MOGU NESMETANO PLOVITI PO MANIJSKOM ZALJEVU...«

Tako pretpostavljamo završava salonitanski preskript. Kakve su bile stvarne posljedice posjete Cezaru, govori nam prof. Mate Suić, koji je u svom radu »Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru« opširno obrazložio i djelomično rekonstruirao ovaj dokument iz posljednjih godina samostalnosti polisa Isse.

Koliko su lažna i strana grčkom biću bila Cezarova obećanja dana u Akvileji, govori nam i podatak da se u velikom građanskom ratu Issa svrstala uz Pompeja i republikance. Takva kriva procjena stajala je polis Issu njene samostalosti.

Za sve doba nezavisnosti Isejaca dizali su se bedemi koji su sa mora štitili grad, zatvarajući ga u pačetvorasto utvrđenje. Cezar je naredio da se ovaj dio bedema sruši, budući da svijetu kojim je stolovao više nisu imali nikakve funkcije, dapače bili su nepoželjni. Bilo svrstavanje uz Pompeja pogrešna procjena ili ne, Issa je ponovila zabludu sveukupnog grčkog svijeta, koji je u posljednjim godinama svoje samostalnosti u Rimljanima vidio spasioce onoga što se spasiti nije dalo. Možda nam ostaje za utjehu da su u tim završnim trenucima Isejci odbili da prihvate ideju o potčinjenosti jednom čovjeku, koja im je kao Grcima oduvijek bila strana, a dobro su je upoznali u vrijeme osnivanja svog polisa za Dionizija, pa zatim u mnogo direktnijem obliku pod vlašću Ilira Jonija. Ali ovaj put nije bio u pitanju samo uobičajen sukob, gdje »rat, otac svih stvari«, kako je govorio Heraklit a svojom smrću potvrdio Isejac Kalija, suprotstavljajući slobodne ljude i njihove želje. Cezarova diktatura pojavljuje se prema polisima Issa ne samo kao strana vlast, već kao i politička filozofija buduće rimske imperije, u kojoj pod obogotvorenom vlašću Imperatora, Cezara, Augusta, naslova kojeg će se latiti svi budući rimski carevi, ne žive slobodni građani, već, iz perspektive isejskih Grka, gomila u kojoj se guši svaka ličnost. Pred jednim Rimom i Cezarom, čiju su moć dobro poznavali, oni su svojom pogrešnom procjenom željeli obraniti pravni ideal grada u kojem su živjeli kao slobodni ljudi! Čak i kasnije, kada buduća pokoljenja Isejaca budu pamtila tu istu slobodu kao maglovitu apstrakciju, posljednji dani polisa Isse neće izgubiti na suštinskoj vrijednosti. Štoviše, pripadajući potpuno grčkom svijetonazoru, znamo da nisu pogriješili samo za sebe. Svojom pogrešnom procijenom izrazili su shvaćanje svijeta koje će kasnije postati općim dobrom čitave naše civilizacije.

II. KAIROS OTOČKOG GRADA

»PLOVEĆI IZ KORINTA, ARIHIJA OSNUJE SIRAKUZU NEKAKO ISTE GODINE KADA BIJAHU OSNOVANI NAKS I SICILSKA MEGARA — KAŽU DA JE BOG (Apolon), KADA SU MISKEL I ARIHIJA DOŠLI U DELFE DA SE SAVJETUJU S PROROČIŠTEM, UPITAO ŠTO BI VIŠE VOLJELI, BOGATSTVO ILI VRLINU. ARIHIJA IZABERE BOGATSTVO, A MISKEL VRLINU, TE TADA PROROČIŠTE PRVOM ODREDI OSNIVANJE SIRAKUZE, A DRUGOM OSNIVANJE KROTONA. NA PUTU ZA SICILIJU ARIHIJA OSTAVI DIO SVOJE MOMČADI DA SE NASTANI NA OTOKU SADA ZVANOM KORKIRA ... OVI POTJERAJU LIBURNE KOJI SU GA NASTAVALI I OSNUJU NASELJE. ARIHIJA TADA NASTAVI SVOJ PUT I, SUSREVŠI NEKE DORANE KOJI SU PREOSTALI OD OSNIVAČA MEGARE, POVEDE IH SA SOBOM, TE ONI ZAJEDNO OSNOVAŠE SIRAKUZU.«

Tako je pisao zemljopisac i povijesničar Strabon nekih 800 godina po osnivanju Sirakuze, o nastanku isejske matice na Siciliji. Zapis sadržava sve bitne elemente: podatke i okolnosti koje su pratile osnivanje grčkih kolonija, te prema tome ima opći značaj. Donesena je odluka o iseljavanju, vođa ekspedicije pita za savjet delfijsko proročište koje treba pothvatu osigurati suglasnost vjerskog autoriteta, a isto tako, uslijed mnogobrojnih konzultacija ove vrste pod okriljem proročišta, i pravac na kome ne bi došlo do sukoba sa drugim kolonistima. Jednom na određitu, Grci su milom ili silom podvrgli svom autoritetu lokalno stanovništvo i osnovali grad.

Za Issu nemamo povijesnog svjedočanstva koje bi nam поближе razjasnilo okolnosti njena osnivanja. Zato nam spomenici sa susjednog Farosa na otoku Hvaru dovoljno govore o teškoćama prodiranja Helena na Jadran. Kako je pisao Diodor, grad Faros osnovaše jonski Parani, upitavši prethodno za savjet proročište u Delfima. Da su se već u početku sukobili s lokalnim stanovništvom, znamo i iz izvještaja o sukobu Farana i Ilira, u kojem je svojim susjedima pomogla Issa. No 1960. odgonetnut je natpis koji je pronađen u Starigradu početkom stoljeća. Znameniti francuski epigrafičar Louis Robert navodi »da taj starigradski zapis sadržava odluku narodne skupštine Farosa da se pošalju poslanici u grad maticu Par i još nekom drugom, možda Ateni, u Egeju da traže pomoć.« Ne znamo o kakvoj se nevolji radilo. Zapisano je tek da je Paros primio poslanike, ukazao im dužne počasti. Ističu se veze između dva grada, govori se o motivu slanja poslanika i o odlukama koje treba poduzeti u obostranom interesu. Šest građana odlazi u Delfe da pitaju proročište što da se uradi za pomoć Farosu. Slijedi početak Pitijina odgovora: — »Da se pošalje na zapad Paranin Praksiep...« Ostalo je izgubljeno! Ovdje nećemo ulaziti u okolnosti koje su navele građane Farosa da zatraže pomoć od grada matice. Više nas zanima sama činjenica da je tako učinjeno. Odnosi između kolonije i matice uglavnom su u grčkom svijetu bili simboličkog karaktera, pri kojem se isticalo prijateljstvo i veze matice i kolonije. Svaki je novoosnovani grad ubrzo stjecao svoju autonomiju. Onog časa kad je Sirakuza dovoljno ojačala, ona osniva vlastite kolonije, među njima i Issu. Kada je ovaj naš otočki polis politički i ekonomski stasao, i on čini isto. Tragurij, Salona, Epetij i naselje kod Lumarde to najbolje argumentiraju. No za razliku od osnovanih slobodnih polisa, nove isejske naseobine, trgovačke postaje, ostaju u složenim okolnostima na dalmatinskom kopnu u potpunosti ovisne od Isse. Zapis o isejskom poslanstvu Cezaru spominje simpoliteju — pojam koji određuje zajedništvo uprave Isse i njenih kolonija na kopnu. Ono što se odnosi na polis Issu u najizravnijoj se mjeri odnosi i na naseobine koje joj pripadaju.

Tako su Grci s otoka Visa u potpunosti nastavili tradicije grčkog svijeta koji je u vlastitoj ekspanziji vidio mogućnost za preživljavanje. Trgovačka dinamika, svojstvena Helenima, nagonila ih je na to da stalno proširuju svoje granice i obzore kako bi suština njihova svijetonazora imala bogatiju pojavnost, bilo to ovdje na Visu ili pak u sicilskoj

Sirakuzi. Ma koliko po svojim obilježjima ona bila osobita, kolonizacijom Jadrana Grci osnivaju ne samo trgovačke postaje već i samostalne naseobine koje rastu i napreduju, vodeći nezavisan život, te tako pridonose razvoju helenske civilizacije u cjelini. Pothvat polisa Isse u tome nije nikakav izuzetak!

Stara se Issa dizala na jugozapadnom dijelu današnje viške luke na mjestu gdje poluotočić Prirovo dodiruje obalu, tu odmah na padinama brežuljka Gradine. Naselje se spuštalo prema moru i već zarana je bilo opasano pačetvorastim bedemima. Prof. Branimir Gabričević ističe »kako nije bila orijentirana u skladu s preporukama prvih grčkih teoretičara urbanizma, a i slavnog Hipokrata, koji je iz higijenskih razloga zastupao mišljenje da gradovi moraju biti izloženi prema istoku, odnosno sjeveroistoku«, što je smatrao i Aristotel. Kao što smo već vidjeli, odluka Dionizija Starijeg da tu osnuje naseobinu bila je više uvjetovana strateškim položajem otoka u Jadranskom moru. No osim tih okolnosti sama konfiguracija viške luke privlači našu pažnju. Naime, kako je već ustvrdio Gabričević, čitava uvala i smještaj antičke Isse u njoj frapantno podsjećaju na uvalu i smještaj Sirakuze, isejskog matičnog polisa: Gradina i Prirovo gotovo u potpunosti odgovaraju Arkadini i Ortigiji koje se nalaze na zapadnoj strani velike sirakuške uvale.

Pri toj konstataciji ne možemo se zadovoljiti tvrdnjom da je takav položaj naselja uvjetovala odluka čisto emotivnog karaktera. Naime, osim maritimnih i strateških prednosti koje je pružao položaj, Isejci su se pri gradnji očito držali za njihovo doba najsvremenijih urbanističkih predložaka, po uzoru na koje je građena većina grčkih gradova iz IV. st. pr.n. ere.

O čemu se radilo? Veliki gradovi starog porijekla poput Atene doimaju se kao da su nastali bez ikakva plana, gotovo slučajno. Nepravilan i stihijski karakter širenja gradske jezgre pokazuje odsustvo postojanja bilo kakva općeg plana. Tek poslije perzijskih ratova, dakle nekoliko desetljeća prije osnivanja Isse, pojaviše se prva nastojanja oko urbanizacije. Mi i danas opažamo kako su isejske zidine zatvarale gradsku jezgru u gotovo pravilan četverokut, ispresijecan tragovima ulica koje su se, u terasastom padu prema moru, sjekle pod pravim kutem. Takva upotreba pravokutnog plana u Grčkoj se još nazivala i »plan na kocke«. Odlučujuća uloga u ovom napretku pripisuje se arhitekti Hipodamu iz Mileta, koji je na taj način obnovio svoj vlastiti grad, razoren od Perzijanaca, a kasnije sačinio i plan Pircja na Temistoklov zahtjev kao i Sclinunta na Siciliji. Nije slučajno da se u Miletu razvila ova težnja za racionalizacijom u podizanju naselja. Ona vuče porijeklo od filozofsko–matematičkog shvaćanja koje je zasnovao Milećanin Tales, a razradili Anaksimenes i Anaksimandar. Sve te novine, kako nam pokazuje i primjer Isse, doprle su u nove raznovrsne grčke zajednice i, premda nisu mijenjale izgled starih, na posredan način odražavale su jedinstvo svih Helena. U kolikoj je mjeri polis Issa tome pripadao, čitljivo je i u tragovima nekadašnjih ulica.

Ako još možemo rekonstruirati plan nekadašnjeg polisa, ostaci stambene arhitekture nisu nam pri ruci u dovoljnom broju. O kućama isejskih Grka možemo tek nagađati po ruševinama pronađenim prilikom sondažnih radova izvršenih prije desetak godina na sredini zapadnog dijela Gradine. Ovdje razaznajemo dio zgrade koja je, okrenuta glavnom fasadom prema jugu, imala sa sjeverne strane u kamenu uklesana ljevkaستا i ožbukana spremišta za hranu. Skroman tlacrt zgrade govori o tome da kultura stanovanja nije odstupala od prosječnih grčkih standarda. Ne smijemo zaboraviti da su u Ateni Periklova doba prevladavale skromne jednokatne kuće, oslonjene o kakvu stijenu ili živac–kamen, poput ove u Issi. Možda terakotni zidni ukrasi sa bivoljim glavama pamte vrijeme kada su se ovdje uzdizale isejske jednokatnice.

Bogataške kuće bile su rijetke, a tek je helenizam na mala vrata uveo raskoš u porodične domove Grka. Tom razdoblju pripada i jedan ukrašeni dovratnik, kao i mramorna baza,

vjerojatno iz peristila neke isejske kuće. Ukoliko nas sve to pomalo čudi, valja se prisjetiti dviju činjenica. U mediteranskim zemljama ljudi žive pretežno na otvorenom, pod vedrim nebom, a u kuću se ponajčešće zavlauče samo na počinak. Grk je svojim duhom bio u potpunosti okrenut gradu i njegovim institucijama, a tek onda domu i porodici. Ljeti su ljudi po cijelom grčkom svijetu znali spavati na otvorenom, na ravnom krovu ili terasi, kako tvrdi, prema originalnim izvorima, francuski povjesničar Robert Flacelière. Istina, ovdje na Visu ponekad zna biti dosta hladno, no to su kratkotrajna razdoblja, a čim grane ljetnje sunce, opet je sve u redu. S druge strane, svi starovjeki narodi, pa tako i Grci, bili su prožeti vjerskim duhom, te su nastojali ugoditi bogovima gradeći im raskošna svetišta, a zanemarujući vlastitu udobnost. Nacionalni ponos budio se pri pogledu na hramove, kao i na javne zgrade, no gradnja preraskošnih domova, kako nam prikazuju dokumenti različitih epoha grčke povijesti, gotovo da je graničila sa svetogrđem. Delfijsko načelo »ničega odviše« ostvarilo se tako i u Issi.

» ... ONI KOJI VRŠE I KOJI BUDU VRŠILI DUŽNOST ARHONTA NE SMIJU PREKRŠITI OVAJ ZAKLJUČAK. AKO BI PAK NETKO PREKRŠIO, NEKA PLATI ... A LOGISTI NEKA UPIŠU OVU ODLUKU U LOGISTIČKI ZAKON. SLIJEDEĆI NE BIJAHU PRISUTNI: KSENOTIM, SIN SALE ... SIN EUTRONA ... SIN KSENOKLA ... SIN ARISTARIA.«

Radi se, pretpostavljamo, o nekom zaključku vijeća isejske narodne skupštine, no nažalost ploča nije sačuvana u cjelini, te nam nije poznat sadržaj odluke tog foruma. Ipak, on nam i ovako oštećen dovoljno govori. Maločas smo spomenuli ostatke arhitekture stare Isse. Onako ruševna, ona se doima pustom hrpom kamenja koja je nadživjela vrijeme. No jednom se u njoj odvijao intenzivan život, koji je svakako svoju kulminaciju za Isejce dozeo u organizaciji uprave i vlasti.

Aristotel nije slučajno definirao čovjeka kao »društveno biće–životinju«. *Zoon politikon* je danas tek jedna od konstatacija koje povezuju čovjeka i zajednicu. Za Grke je ona bila toliko točna i prirodna da je imala vrijednost općeg aksioma. Svi grčki gradovi, koji nas u većoj ili manjoj mjeri zapanjuju svojim ostacima, bili bi tek blijedi odsjaji Platonove ideje o idealnom gradu da u njima nije postojao organizirani aparat države, koja je za Helene imala značaj božanstva. Država se zbog toga u grčkom svijetu od uvijek određivala prema ljudima koji je tvore, a ne prema teritoriju koji zauzima. Polis sačinjavaju isključivo ljudi. Službenim se jezikom nikada nije kazalo »Atena«, nego »Atenjani«, ili »narod«, odnosno »država Atenjana«, kao što se na zapisu o isejskom poslanstvu Cezaru govori o »Isejcima«, »o slobodi Isejaca«, tj. o samostalnosti njihove države, njihova polisa Isse. A upravo organizacija vlasti, koja je garant toj samostalnosti, jedno je od najznačajnijih zavještanja koja su nam u nasljeđe ostavili Grci.

Koliko god bilo različito političko ustrojstvo pojedinih gradova državnica, u grčkoj izvršnoj vlasti redovito učestvuju: skupština građana, jedno ili više vijeća i činovnici. Ova tri osnovna temeljca grčkog političkog sistema javljaju se i u Issi. Na Lumbardskoj psefizmi je s pravom pretpostavljeno da je odluku o kolonizaciji jednog dijela Korčule donijela narodna skupština. Ona se u Issi, grčkom gradu, sastojala od svih građana polisa koji su imali politička prava, u našem gradu–državnici podijeljenih u tri dorse file–plemena. Uloga plemena u grčkom gradu je od neobične važnosti. Ne samo što su članovi plemena sjedinjeni proslavljanjem zajedničkih kultova, već se u okviru file obavlja i podjela javnih, političkih, vojnih i poreskih službi. Iz redova plemena određuju se članovi vijeća, i to određeni broj njih iz svake file, koji predstavljaju stvarnu izvršnu vlast. Vijeće je vjerojatno i donijelo za nas nepoznatu odluku, kako čitamo sa spomenutog kamenog natpisa u zagrebačkom Arheološkom muzeju.

Natpis nadalje spominje arhonte — one koji upravljaju, birane iz tri plemena, koje stoga možemo smatrati samim vrhom činovničke hijerarhije. U uklesu ih slijede logisti, jedan od najvažnijih činovničkih kolegija slobodne Isse.

Mramorna baza u dvorištu benediktinskog samostana u Trogiru spominje ih pet. Još jednom ćemo ponoviti natpis. — »ZA VRIJEME KADA JE HIJEROMNAMON BIO EUAREJ SIN TIMASIONOV, A DUŽNOST LOGISTA KADA SU VRŠILI DAFNEJ, OLTION, SALAS, THARSINONT I LISIJA I KADA JE GRAMATEUS BIO ARISTOFAN...«. Kolegij isejskih logista bio je vrlo ugledan i utjecajan. Oni su vršili cjelokupnu kontrolu zaključaka i ugovora narodne skupštine ili vijeća, što piše i na Lumbardskoj psefizmi i kamenom natpisu u Zagrebu, te su nadzirali cjelokupno poslovanje činovnika, čak i arhonta. U ovom natpisu slijedi ih *grammateus* — pisar Aristofan. Već sama činjenica da se obreo među najvišim isejskim činovnicima dovoljno govori o važnosti koja se pripisivala njegovoj službi. Kako je pisao Grga Novak, dužnost mu je bila »cjelokupno vođenje sekretarijata vijeća, vođenje protokola sjednica, sastavljanje i čuvanje zaključaka narodne skupštine, te objavljivanje zakona i odredaba.« Pa ipak, među arhontima, logistima, gramateusima, koji su na određeno vrijeme birani od građana, u Issi je sudeći po natpisima najuglednija ličnost bio hijeromnamon — vrhovni svećenik. Već smo vidjeli da je po hijeromnamonu Praksidamu datiran lumbardski zapis, po Zopiru izvještaj o poslanstvu Cezaru. Uklesi spominju još i Dionizija, sina Mnasiklova, ranije spomenuti tragurijski natpis Euareja, sina Timasionova, a onaj porijeklom iz Salone Agatona, sina Dionizijeva. Dakle oni su kroz četiri stoljeća postojanja isejske države eponimi, tj. službenici po kojima je ovaj mali polis datirao godine svog postojanja u vremenu. Ti isejski hijeromnamoni, birani na godinu dana, vjerojatno su uz upravljanje imetkom glavnog isejskog hrama vodili brigu o održavanju glavnih državnih kultova, svečanosti i žrtava koje su se prinosile od strane države. Tako su na najizravniji način obilježili postojanje polisa Isse.

Zbog toga nas pomalo zbunjuje natpis pronađen u Visu 1891. Natpis je vrlo kratak i u prijevodu glasi: »U VRIJEME KADA SU STRATEZI BILI DROS, AMONIJE, SOFIL...« Na gornjoj strani baze nalazi se četvrtasta udubina koja je očito služila za postavljanje neke statue. Kao što je poznato, stratezi su u prvom redu bili vojni zapovjednici, koji su vodili brigu o vojnim stvarima. Kako su grčki gradovi bili često u ratu, što potvrđuje i primjer Isse, njihova je funkcija bila od osobitog značenja. Smatramo da se oni, kao i u drugim grčkim državicama, nisu birali poput ostalih činovnika, budući da im je sama priroda zadatka tražila određene i vrlo opipljive sposobnosti. Ali još nas više iznenađuje to što je ovo postojanje stratega — eponima, rijedak slučaj u helenskom svijetu. Pronašao se još jedan spartanski natpis, no iz doba kada je Sparta već potpala pod vlast Rima. Otuda se smatra da ovaj izuzetni natpis datira iz godina kada je Issa ratovala s Ilirima i u savezu s Rimljanima branila svoju slobodu. Vješti vojskovođe bili su joj u tim burnim vremenima itekako potrebni!

Na ovakvim je tipično grčkim temeljima bio organiziran polis Issa. No, ni grad, ni vlast, ni zakoni ne bi imali nikakva značenja da nema građana, osnove na kojoj počiva čitavo ustrojstvo grčkog poimanja državnosti. Stanovnici polisa Isse, po uzoru na druge helenske zajednice, bili su vjerojatno podijeljeni u tri osnovne klase. Prva su građane — slobodni ljudi rođeni u Issi od roditelja Isejca, s punim političkim i građanskim pravima. O njima ne treba mnogo govoriti, jer je bez njih nezamislivo samo postojanje njihove države. O drugoj grupaciji, strancima, naseljenicima možemo samo nagađati, jer ih povijesni izvori ne spominju, ako izuzmemo starosjedioce Ilire, imena čijih se potomaka tu i tamo zateknu na isejskim stelama. Bilo da se radi o lokalnom stanovništvu ilirskog porijekla, ili o došljacima, trgovcima i zanatlijama, dragocjenima za svakodnev-

ni život Isse, smatramo da su nakon nekog vremena ili generacija i sami stjecali pravo građanstva.

Privlači nas i mali žrtvenik koji je boginji Siriji posvetio neki Ktesija. Kako to ime nema patronima, tj. imena oca, izgleda da je on pripadao najnižoj i najugroženijoj klasi antičkog svijeta — klasi robova. Na ledima njihove potpune bespravnosti počivao je čitav rad i proizvodnja grčkog polisa. Boginja koju štuje Ktesija, njegova Sirija, istočnjačkog je porijekla, te sučimo da se radi o orijentalcu kojega su životne nedaće dovele na daleki Jadran, da bi ovdje, obespravljen, služio nekom građaninu polisa Isse.

No, ma koliko čitav demokratski sustav grčkih državnica bio opterećen ljagom ropstva, ta su uređenja svojom raznolikošću i jedinstvenošću prvi put jasno odredila odnose države i građana i tako udarila temelje svim suvremenim političkim sistemima. Jedino tirani, poput Dionizija i isejske legende Jonija, vladaju ne pridržavajući se zakona polisa, no više od grubosti i okrutnosti tiraniju označava odsustvo pozivanja na tradicionalne zakone. Klasični polis je po definiciji sociologa i povijesničara A. Aymarda »potpuno nezavisna, vjerom utvrđena i zakonima vođena zajednica građana, nadređena svim svojim pripadnicima.« Potpuna nezavisnost je njen zakon. Ukoliko stupa u saveze, to čini samo na ravnopravnoj osnovi. Tek tada riječ polis ima značenje na koje su bili gordi svi Heleni. Polis predstavlja osnovu grčkog društva i svijeta, te zajedno sa osmišljenošću vlastitog jezika utjelovljuje najvažniji ideal koji je Grke odvajao od barbara.

Grk — građanin polisa bio je vojnik kako bi odgovorio na poziv svoga grada, piše Chamoux. No po nama rat ima u helenskoj civilizaciji mnogo dublje značenje. Ako je pravilnost Hipodamova plana grada odražavala matematički sklad filozofskog svemira, polemos — rat, najprimjereniji je oblik odraza onih istih principa i zakona po kojima taj isti kozmos postoji i kreće se. Taj princip, poznatiji kao dijalektika, još je jedno od velikih naslijeđa koje nam je stiglo od Grka. »Polemos, rat je«, kaže Heraklit, »stvorio svijet. Polemos vlada svijetom.« Ako je kozmos pozornica beskrajsne borbe suprotnih elemenata, onda je po njemu rat osnovni zakon našeg svijeta. Takvo shvaćanje najbolje osvjeđuje važnost polemosa za helensku civilizaciju. Rat je, naime, za Grke arhajskog i klasičnog doba bio stalno prisutna misao. Pedantni je povijesničar izračunao da je Atena za pola stoljeća, od perzijskih ratova do bitke kod Heroneje, prosječno bila svake dvije godine u ratu, a nikada nije uživala mir deset godina uzastopno. Provincijski gradovi poput Isse, odgovornosti i prohtjevi kojih su bili manji, nisu možda imali tako ratobornu sudbinu. Ali, kao što nam pokazuje primjer našeg polisa, nijedan od njih, pa ni Issa, nije se mogao držati po strani oružanih sukoba ukoliko je htio preživjeti. Stela ratnika Kalije svojom pjesničkom nadahnutošću govori kolika je čast poginuti za domovinu. Čak i u ovom perifernom primjeru grčke metrike, očita je vatrena ljubav prema slobodi koja je za Grke, odnosno našeg isejca Kaliju, označavala potrebu da se rat prihvati kao nužnost, te da se ratuje čak s oduševljenjem. Platon je to najbolje iskazao kada u usta Krećanina Klinije u svojim *Zakonima* stavlja slijedeće riječi: »Svi građani provode svoj život podržavajući neprestani rat protiv svih drugih gradova.« Heraklit bi ga vjerojatno dopunio tvrdeći da tako čine i zvijezde i planeti. Jer oni i dalje sjaju na nebu u savršenom poretku i skladu, nalik na grčke polise razbacane pod svodom Sredozemlja.

Kakav je ratnik mogao biti Kalija? Kao što znamo, Vis je otok, te prema tome nije održavao velike jedinice pješadije. Njegova ratna snaga ovisila je o snazi njegova brodovlja. Već smo vidjeli da ono igra ključnu ulogu u rušenju ilirske opsade Hvara, pri kojem je sukobu mogao poginuti Kalija. Nadalje isejska flota sudjeluje kao saveznik Rima u borbama u Grčkoj i Maloj Aziji.

Najrasprostranjeniji ratni brod tog doba jest trijera poput one s bareljefa iz muzeja Akropole u Ateni. Imala je tri reda veslača poredanih u tri trijema, jedni poviše drugih, a koji su se zvali: trانيتи, teugiti i talamiti. Posadu broda, koji je znao biti dug i do 40 m, sačinjavali su trijerarh—zapovjednik, oficiri pramca i posade, kormilar i veslači, ponekad njih do 170. No uza sve to i ratni je brod bio nezamisliv bez osnovne jedinice grčke vojske, odjeljenja teške pješadije — hoplita. U sudaru neprijateljskih brodova hopliti su naskakali na lađu neprijatelja, a zapis o smrti isejskog ratnika govori da ga je smrt zatekla u nasrtaju na ilirski brod.

»IZ GRADA ISPLOVI OVOG ŠTO HRABROSTI TVOJE JE ŽELJAN,
NA ILIRSKI NASRNU BROD, ZATEČE PRI TOM TE SMRT,
A HARMO, MILO DIJETE TVOJE, SIROČE SAD JE.
JUNAČKI KALIJO, ČIN TAKAV NE PAMTIMO MI!«

Od naoružanja hoplita iz naših krajeva ostala je korinthska kaciga iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, te kaciga i knemide, poput onih uz Kalijinu stelu u Splitu. Među prikazima hoplita vjerodostojan nam je dokument mala bronca nađena u Dodoni. Ratnik ide naprijed zaštićen štitom, vitlajući kopljem koje je nestalo. Nosi korinthski šljem s velikom perjanicom, metalni oklop u vidu zvona i dokoljenice—knemide. I premda se naoružanje oblikom i veličinom vremenom mijenjalo, svi navedeni dijelovi stoljećima su činili osnovni ratnički inventar grčkih hoplita, pa tako možda i našeg Isejca Kalije.

No sve to ne izdvaja Grke od ostalih naroda starog vijeka. Ono po čemu se razlikuju jest odnos pojedinca prema zajednici koji je tako snažno obilježio helensko društveno uređenje. Kalijina stela ističe junaštvo poginulog ratnika i zahvalnost grada—države zbog čijeg ga je interesa zatekla smrt. Ispod teksta vidljivo je udubljenje za klin o koji se vješao vijenac kojim ga je posmrtno nagradio njegov grad. Vršeci tako svoju svetu dužnost na kojoj je u etičkom i političkom smislu počivala sloboda i harmonija njegove Isse, Kalijina smrt je u svijesti sugrađana »koji su čeznuli za njegovim junaštvom« simbolički potvrdila dijalektičku nužnost svemira. Rat, otac svih stvari, slavi samo one koji su u stanju poštivati jedinstvo grada, koji jedino slobodan može opstati kao samostalna jedinka; kako u odnosu prema idealnim sferama kozmičkih planeta, tako i u skladu sa zakonima polisa, grada—državice, svemira u malom, poput otočke Isse.

Klasična grčka mitologija neodvojiva je od društvene grupe. Ona je osnovni psihološki element koji jamči povezanost grupe i njeno trajanje. Otuda Grk u svakom kulturnom činu računa na prisutnost javnosti koja će svjedočiti o njegovu izvršenju. Pa ipak, ovaj duboko religiozan narod bio je u najvećem stupnju povezan s logičkim rasuđivanjem, bez kojeg je nezamislivo demokratsko ustrojstvo društva i njegovih aparata. Zbog toga je Grk bio sklon dijeliti božanstvo na mnogobrojne individualitete, zamišljene po vlastitoj mjeri. U kasnijem dobu to mnogoboštvo potječe i od spoznaje da je cijela priroda prožeta raznorodnošću principa i sustava.

Kako nas onda ne bi razalostilo siromaštvo ostataka kulturnog karaktera koje bismo mogli vezati uz Issu? To međutim nikako ne znači da su oni toliko nedostatni da odriču ovom polisu epitet tipičnog grčkog grada. Helenski karakter Isse u tom smislu brane u prvom redu njeni novci. Raznolikost božanstava na njima pruža nam tek djelomičan uvid u isejski panteon.

Na prednjoj strani jednog novčića opažamo glavu Here, sestre i žene najvišeg boga Zeusa. U svijetu bogova Heri je pripadala osobita društvena funkcija. Posebno se brinula za svetost i neraskidivost bračne veze, osiguravala potomstvo. Bila je Zeusova suvladarica, koliko je to podređenost žene u antičkom svijetu dopuštala. Na prisustvo Herinog kulta upućuje nas i mali žrtvenik s poprsjem i posvetom Heri, pronađen u Trogiru, danas u posjedu zagrebačke obitelji Iveković. Boginja ima plašt prebačen

preko glave, a uz desno rame skeptar. Ispod poprsja čita se natpis: »HERI POSVEĆUJE LISO, KĆI SOSIJINA.« I dok je davna Liso iz nama nepoznatih razloga boginji posvetila mali žrtvenik, brončana glava Afrodite pronađena u Visu sugerira da bismo u našem polisu mogli pretpostaviti Afroditin hram.

Novci nam nadalje prikazuju Atenu, kćer Zeusovu, zaštitnicu mudrosti, usamljenu, s korintskim šljemom na glavi na jednom primjerku, a profil iste božice, uz profil Dioniza ovjenčana vijencem na drugom novčiću. Ako je to jedina evidencija o prisutnosti Palade u isejskom panteonu, s pravom možemo nagađati o postojanju intenzivnog Dionizovog kulta. Sin Zeusa i Semele, bog plodova, vina i vinogradarstva, »koji brigu razbija, a radost i veselje stvara«, prisutan je u Visu i preko uspomene na kamenu glavu božanstva koja je nestala u toku drugog svjetskog rata, no isto tako i preko jedne male terakotice iz splitskog Arheološkog muzeja. Nadalje, tu su kantari — vinski pehari na novcima, funeralne posude u grobovima, terakotni šipci, koji se nalaze posvuda gdje se Dioniz štovao, a naročito u mjestima bogatim vinovom lozom poput Visa. Pa ipak, za nas najprivlačniji dokaz poštovanja i Dionizova kulta tri su teatarske maske na Gnathia—vazama iz Isse. Kako se uz tog pustolovnog i razuzdanog boga vezuje početak tragedije i komedije, nastalih iz svojevrstnih kulturnih igara posvećenih Dionizu, na njih ćemo se vratiti kada se budemo bavili isejskim teatrom. Sada tek spomenimo da arheolozi pretpostavljaju i postojanje kulta snažnog Herakla, a pretpostavku osnažuju i prisutnošću za sada nepronađene dalmatinske grčke naseobine Herakleje, za koju znamo također po njenim novcima i zapisima.

Jedan natpis bio je posvećen Artemidi Ferejskoj, božici životinja, lova i Mjeseca, zaštitnici tesalskog grada Fere, iz čega zaključujemo da je Issa imala nekih veza i s grčkom pokrajinom Tesalijom, domovinom Kentaura.

Pomalo lirsko svjedočanstvo su i terakotne golubice, simboli Afroditina kulta, koje svojim skladom i nježnošću podsjećaju da je najljepša od svih boginja antičkih mitova bila obljubljen u Issi. Otuda i posebno mjesto u terakotnoj plastici pripada figuralnoj kompoziciji Erosa i Psihe koji su po mitu, nakon mnogobrojnih peripetija, uživali u sreći vječne ljubavi i harmonije, simbolizirajući tako ideal životne i zagrobne sreće.

Odsustvo značajnijih božanstava, Zeusa, Posejdona i Apolona, nikako ne osporava mogućnost da su se oni u Issi poštovali i da su im otočani podizali hramove i žrtvenike. No vrijeme je učinilo svoje, i možda će tek buduće generacije, istražujući tlo oko Gradine i na poluotočiću Prirovu, naći svjedočanstva o kulturnom bogatstvu isejskih Grka. Ono je sigurno postojalo, izražavajući osim društvenog i unutrašnje čuvstvo pobožnosti, tambos — mješavinu straha i poštovanja koja je u individualnom i spontanom obliku svakom Grku posebno govorila o tajanstvenosti harmonije svijeta oko njega. Nešto od toga osjećamo i mi u otočkom predjelu, među ruševinama i vinogradima, skrovitim mjestima na Prirovu i Gradini, gdje je dovoljna igra svjetlosti, neki šum ili prhut ptice, pa da shvatimo onu vrst nemira koji je za Grke predstavljao očigledan znak prisutnosti nekog od bogova.

Premda Issa duguje svoj uspon trgovini, vinogradarstvu i zanatima, moramo priznati da su Grci gajili izvjestan prezir prema ručnom radu. Riječ radnik — *banusos* — imala je negativno značenje, a *kapelos* koja označava sitnog trgovca, nosila je u sebi čak nešto neugodno, što izaziva gnušanje. Onaj tko se bavi fizičkim radom u grčkom društvu ne uživa neko poštovanje. Zato su uvijek postojali robovi i došljaci, zanatlije, bez građanskih prava. Časno zanimanje građana je bavljenje javnim poslovima i sudjelovanje u porama državnog aparata. Ipak, Heleni su osnivali kolonije po čitavu Sredozemlju, kao što su to činili u Italiji, Siciliji i na Jadranu, prvenstveno u potrazi za obradivom zemljom za sve brojnije pučanstvo, koje sušno i krševito tlo njihove domovine nije više moglo prehranjivati, a tek onda zato da bi proširili svoj politički i strateški uticaj. I tu počinje paradoks. Prezirući fizički rad, Grci u isto vrijeme slave neke njegove vidove, kao što

nam očituje Hesiod u *Poslovima i danima*, te Ksenofont u *Spomenima Sokratovim* i u traktatu *O gospodarstvu*. Čini nam se da je takav pogled na stvarnost upravo primjeren Issi. Provincijski gradić u kojem je kupovna moć za nabavljanje robovske radne snage bila ograničena morao je počivati djelomično i na radinosti svojih građana. Uz trgovinu, osnovni izvor prihoda i privrede, Isejci su razvili i poljoprivredu koja je odgovarala prirodi otočkog terena. Na nekim se isejskim novcima na reversu nalazi Dionizov *tyrsos* — prutić vinove loze s lišćem i grozdom. Imamo stoga razloga da tvrdimo kako je vinogradarstvo bila osnovna poljoprivredna grana Isse. Ono se vjerojatno razvijalo odmah po osnutku polisa da bi početkom II. st. pr.n. ere isejsko vino već dostiglo visoku cijenu u tada poznatom svijetu. »S jadranskog otoka Isse«, tvrdio je Agatarhid iz Knida, poznati hedonist i pisac, »potječe jedno od najboljih vina na svijetu.« Mnoštvo *oinoboa* — vrčeva za vino, te *skifosa* — čaša sa dvije ručke, *amfora* — kućnih i onih namijenjenih izvozu, kao i *kantaros* — pehar koji se kao zaštitni znak javlja na nekim emisijama isejskih novaca, samo potkrepljuju tu tvrdnju.

Ne razlikujući se mnogo od današnje, vinska se preča sastojala od prenosive drvene kace, lagano udubljena dna, kako bi sok mogao istjecati. Berba i muljanje grožđa odvijali su se uz zvuke *aulosa* — frule, što je pospješivalo žustrinu i polet radnika. No osim vinogradarstva možemo pretpostaviti manji uzgoj žitarica, nešto maslina, a u većem broju južnog voća, naročito smokava. Med, jedinu poznatu slasticu grčkog svijeta, također bismo mogli zateći u staroj Issi. Na sve to nas podsjećaju veliki *pylboi* — ćupovi koji se za bistra mora još uvijek vide usadjeni u morskome dnu uz poluotočić Prirovo, gdje su jednom služili za držanje vina, žita, ulja...

Osim loze i kantara, na novčićima zatječemo i kožu, što govori o stočarstvu kao o još jednoj od prisutnih grana privrede, a o tome svjedoči i jedan kasniji rimski natpis o žrtvovanju bika. Uza sve meso je bilo rijedak gost na trpezi isejskih Grka. Vjerojatnije je pretpostaviti da im je osnovna prehrana bila čuvena grčka pogačica od ječma i pšenice, te sir, masline, mlijeko, voće, a naročito riba. Znamo da se većina Atenjana uglavnom hranila ribom, te da se s vremenom riječ *opson* koja označava priloge što su ih Grci uživali uz kruh i pogaču, počela sve više odnositi samo na ribu, odakle potječe ime kojim je nazivaju moderni Grci. Svako poskupljenje srdela zabrinjavalo je pučke slojeve diljem helenskog svijeta. Dva utega za mrežu i jedna terakotna piramida pronađene u Issi govore koliko je nužan bio ribolov za život našeg polisa.

Utezi iz Arheološkog muzeja u Splitu svjedoče nam pak o živosti tržnice u staroj Issi, za koju možemo pretpostaviti da se nalazila na Agori. Danas su njeni ostaci gotovo nevidljivi, no jednom se sve orilo od povika trgovaca i prosvijeda uzbuđenih kupaca. Dovoljno je prošetati do tržnice ili ribarnice, pa da se osvjedočimo koliko je povijest ponekad varljiva. Kao da nije prošlo više od dvadeset stoljeća...

Premda u Issi, uz poljoprivredu, stočarstvo i ribolov, moramo pretpostaviti i složenije zanate koji su neophodni za opstanak jednog grada, vrijeme nam je u nasljeđe ostavilo svjedočanstva o keramici i грнčarstvu. Nalazi su toliko brojni da se već mjere stotinama komada. Kroz ruke arheologa i preparatora prilikom svakog iskapanja prolazi mnoštvo posuda iz antičke Isse. Sasvim je sigurno da su u početku Isejci keramiku uvozili iz prekojadranske Apulije, što dokazuju primjerci čuvene Gnathia—keramike, no uvoz, koji se već koncem IV.st. pr.n.e. proširuje kampanskim, uskoro nadopunjava i domaća proizvodnja. Za to su dovoljan dokaz i lončarske peći, od kojih je posljednja otkrivena i uništena u naše doba nemarom i nezamislivom nepažnjom, koja je teško oštetila i druge spomenike antičkog Visa. Ako to može služiti za utjehu, uskoro se očekuje iskapanje još jedne, lokalitet koje je približno poznat. Arheolog Branko Kirigin proučava upravo tu djelatnost isejskih Grka.

Ali sasvim sigurno, ma koliko bila živa proizvodnja ovog otočkog polisa, njegova osnovna privredna grana bila je pomorska trgovina. More koje okružuje otok sa svih strana, bilo je nekad poprištem mnogobrojnih i svakodnevnih avantura isejskih trgovaca. Morem do udaljenih obala, morem do gradova Italije i Helade, Male Azije, te do svojih kolonija na dalmatinskoj obali, a potom kopnom u ilirsku unutrašnjost, kretali su proizvođači i plodovi Isse u ruke i krajeve, nekad bliske i poznate, a onda strane i nepoznate. No ma koliko ih u tome stalno sprečavale vremenske nepogode, opasnosti i gusarenje, trgovinu su Isejci morali održati po svaku cijenu. Zbog nje su često ratovali na domaćim i udaljenim kopnima, no borba koja se vodila svakog dana nije zahtijevala samo oružje. Počinjala je već negdje na viškim vinogradima ili u tami grnčarskih radionica, da bi se onda nastavila na moru ili među uvijek zazornim Ilirima. Opasnost i rizik isejskih trgovaca ujedno je bio preduvjet opstanka svakog grada grčkog Sredozemlja.

Jedan nevelik reljef, pronađen u Trogiru, na tavanu benediktinskog samostana 1928, već dugo vremena privlači pažnju svih koji su ga vidjeli. Gotovo da u nas nema antičkog spomenika koji je svojom zagonetnošću uzrokovao tako različita mišljenja o vlastitu porijeklu. Zbog toga nas on navodi na najnepoznatiju stavku života slobodne Isse.

Poznata su nam imena oko dvije tisuće grčkih pisaca i filozofa. Nažalost niti jedan nije Isejac. Imena kipara, slikara i majstora raznih zanata ima na stotine. Isejaca je tu još manje. U takvoj sveopćoj šutnji skloni smo ponekad mišljenju kako je potpuno odsustvo intelekta osudilo Issu na dugi zaborav. No na sreću, već i pri samom susretu s relikvijama ovog helenskog gradića nadoknađujemo nepoznanice i vraćamo se izvorištu grčke misli u kojoj je čovjek jedina polazna točka i neophodna mjera: bilo da njegov trag zatječemo u reljefu iz Trogira koji prikazuje ženu koja sjedi i u ruci drži predmet uronjen u posudu; bilo da zamišljamo kako su neke od naušnica ili posudica za parfem, mogle u sitnoj ali dragocjenoj mjeri pridonositi općem osjećaju za lijepo. Platon bi vjerojatno to poistovjetio s općim dobrom, ali naravno ne kroz za njega trivijalnu opipljivost predmeta. Mi smo dakle osuđeni da se vraćamo ideji!

Postoje tri teatarske maske s isejskih posuda. Postoje i ruševine teatra iz rimskog doba. Maske su očito starije od ruševina. Stoga se sa sigurnošću upuštamo u tvrdnje kako je i u predrimskom periodu Issa imala građeni teatar, te da su se u stoljećima njene samostalnosti tu izvodile dramske predstave. Arheolog će tvrditi da je trgovac tim vazama poznavao ukus svoje klijentele, jer su Isejci, kupujući njegovu oslikanu robu, znali da su na vazama prikazani likovi koje su poznavali iz predstava u svom gradu. U sveopćoj intelektualnoj anonimnosti Isse o tome samo nagađamo.

Teatar je prvi iskopao Apolonije Zanella, amater koji nam je o njemu ostavio divno svjedočanstvo. Oni koji su od davnina pa sve do dana današnjeg rušili i upropaštavali ostatke grčkog polisa u svom poslu bili su sigurno profesionalci. Jer povijest Isse iz današnjih relacija jednako su stvarali Dionizije Sirakuški, heroj Jonije, mnogi znani i neznani isejski Klempori, kao što je otkrivajući stvaraju arheolozi, povijesničari, preparatori i svi kojima je ona dragocjena kao bliska ideja. Rušili su je oni koji o toj ideji nisu željeli znati ništa.

Tu se opet vraćamo najzagonetnijem i uz Afroditinu bronzu najljepšem spomeniku isejske simpoliteje, onome koji prikazuje Kairosa — demona dobre prilike. Mihovil Abramić, arheolog kojemu dugujemo mnogo otkrića iz Isse, prvi je prepoznao božanstvo u liku lijepog mladića, koji je na prednjoj strani tjemena obdaren gustom kosom, a otraga je potpuno ćelav. Jer, dobra se prilika ili uhvati ili zauvijek prođe. Nenad Cambi, pripisujući trogirskom reljefu epitet najzrelije varijante originala slavnog kipara Lisipa, u njemu vidi i ranije simboličko potvrđivanje kanona — oblikovanja ljudskog tijela, koji je Plutarh kasnije nazvao Kairosom. Taj se pojam kod ovog helenističkog pisca, rođenog u vrijeme kada je Issa postala rimskim municipijem, postizao sukladnom

kombinacijom raznih proporcija i dinamičkih skladova; a mi ne možemo sa sigurnošću ni tvrditi da je umjetničko uobličenje tog principa uopće ikada postojalo u Issi. Uostalom, i Plutarh je bio rijedak izuzetak svog vremena: briljantni erudita, esejista i biograf, koji je uspio povratiti dio starog helenskog sjaja usprkos rimskom gospodstvu i lakomislenom, bonvivanskom odbacivanju onoga što bi Herodot ili Tukidid zvali povijesnom istinom.

No mi ne živimo u staroj Grčkoj, a još manje smo građani nekog od njenih polisa, makar provincijalnog i perifernog poput našeg. Uza svu nepobitnost činjenica divimo se skladu trogirskog reljefa i uzvišenom idealu iz kojeg je potekao. Zbog toga je Kairos, donesen na ovaj dio Jadrana u doba Isse ili mnogo, mnogo kasnije, ipak, makar sasvim posredno, dio njena nasljeđa i kulture. Jer upravo u okviru tih istih principa o kojima govori Plutarh, u skladu raznovrsnih povijesnih proporcija svijeta oko njega, kao i unutrašnje dinamike svog vlastitog bića, i polis Issa otplovio je svijetu odiseju u vremenu. Ako ništa drugo, i on je imao svog mitološkog demona. Bio je to isejski Kairos. Dobra prilika, za život i postojanje jednog malog, otočkog polisa!

SUMMARIUM

Veljko Barbieri

OPPIDUM ISSA

Inter colonias Graecas, quae in parte maris Hadriatici ad orientem vergente sitae sunt, longe eminent atque excellit Issa. Condita est intio IV. saeculi ante Christum natum a Graecis Syracusanis, eodem loco quo hodie urbs *Vis* reperitur. Novum oppidum brevi tempore florere coepisse satis constat; testimonio sunt nummi, qui ab Issaeis cudebantur, necnon multae inscriptiones multaque antiquitatis vestigia quae nunc quoque passim sparsa videntur. Issaei, cum opibus et divitiis in dies plus valerent, saeculo post coloniam deductam novam coloniam in Corcyra insula condere statuunt; quam rem celeberrimum illud ψήφισμα in vico Lumbarda reppertum commemorat. Mox novi coloni in novas colonias, Tragurium et Epetium, mittuntur, quae ambae in ora maris Hadriatici sitae sunt. Re Romana crescente Issaei se suosque tutelae ac praesidio Romanorum commendaverunt. Cum autem in bello civili Pompei partes amplexi essent, una cum libertate opes et nomen amiserunt.